

Van het bestuur

Lustrumborrelfeest

Tijdens de Boekkunstbeurs in Leiden, dit jaar gehouden in het weekeinde van 31 oktober en 1 november, wordt ruim aandacht besteed aan ons lustrum.

Op zaterdagmiddag, na het sluiten van de beurs, zijn alle contribuanten van harte uitgenodigd voor een heuse lustrumborrel (met eten!) ter plaatse in de Pieterskerk. Wij zouden het geweldig vinden u allen bij deze gelegenheid te verwelkomen (met of zonder partner). Tijdens deze gelegenheid zal ook het lustrumproject 40+ worden onthuld. Dat belooft een spectaculaire uitgave te worden, waaraan bijna 100 drukkers meedoen.

Zet dus alvast in uw agenda: **zaterdag 31 oktober lustrumfeest in Leiden!** In verband met de catering zouden wij het waarderen als u zich vantevoren aanmeldt, via jubileum@drukwerkindemarge.org of een kaartje naar Stichting Drukwerk in de Marge, Kastanjestraat 60, 3552 SM Utrecht.

Herinnering: Margemarkt in Alkmaar

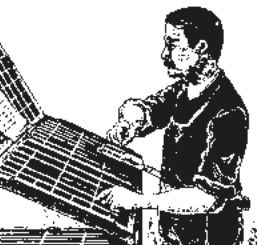
Drukwerk in de Marge organiseert samen met het Grafisch Atelier Alkmaar op zaterdag 18 juli een Margemarkt (zie het bericht in de vorige nieuwsbrief). Contribuanten van Drukwerk in de Marge die zich hebben opgegeven om deel te nemen hebben inmiddels nadere gegevens ontvangen. Hebt u die niet ontvangen, en wilt u wel deelnemen, neem dan contact op via beurs@drukwerkindemarge.org

De Grote Kerk in Alkmaar is tijdens de zomermaanden gratis toegankelijk en wordt dan druk bezocht.

'Wegens gebrek aan wind vertraagd'

Bij deze nieuwsbrief treft u een lustrumprent aan. Het papier is gemaakt in de Westzaanse Papiermolen De Schoolmeester (Guispad 3, 1551 SX Westzaan, 075 6214465, maandag tot vrijdag van 10 tot 16 uur, zaterdag en zondag gesloten).

Het zetsel (met gebruikmaking van de Kaba-ornamenten) werd gedrukt op de HDA in molen Het Pink door Luuk de Jong. De opmaak werd verzorgd door Alex Barbaix.

Bert van Selm-lezing

Op dinsdag 1 september 2015 zal de vierentwintigste Bert van Selm-lezing plaatsvinden met een voordracht van drukker Gerard Post van der Molen onder de titel *De magie van margedrukken*.

Drukken en uitgeven buiten de reguliere kaders is een praktijk die al in de vijftiende eeuw ontstond. In Nederland werden die mogelijkheden echter vanaf 1914 tot 1983 actief verhinderd door het toenmalige kartel van de grafische industrie. Desondanks wisten de margedrukkers zich vanaf 1975 succesvol te verenigen in de Stichting Drukwerk in de Marge. Aan de hand van recent gevonden archiefmateriaal worden in deze lezing verleden en heden van het margedrukken onderzocht. Voor de toekomst worden ter verrijking én behoud van het margedrukken kansen en mogelijkheden van digitale technieken verkend.

Contribuanten van Drukwerk in de Marge die de lezing willen bijwonen zijn van harte uitgenodigd. De lezing vindt plaats in zaal 011 van het Lipsiusgebouw, Cleveringaplaats 1, van het Witte Singel/Doelencomplex te Leiden en begint om 16.15 uur. Aansluitend wordt een drankje geschonken. De toegang is vrij, maar u dient vroegtijdig een plaats te reserveren door een e-mail te sturen naar r.a.m.honings@hum.leiden-univ.nl.

Aanvragen worden in volgorde van binnenkomst in behandeling genomen. Voor nadere informatie: secretariaat van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur, tel. 071-5272604.

Tiele-dag

Op vrijdag 24 april 2015 hield de Tiele-Stichting haar jaarlijkse vergadering van Aangeslotenen. Namens onze stichting waren voorzitter Roosje Keijser en secretaris Mart van Duijn present. Na de lunch volgde een middagprogramma voor breder publiek bij het Grafisch Werkcentrum Amsterdam. Met dank aan hen werd het een gezellige, drukbezochte en ongekend losse bijeenkomst. De Stichting Drukwerk in de Marge wil hen hierbij nogmaals danken voor hun fantastische inzet.

Er stond een aantal onderdelen op het programma. Allereerst werd de jaarlijkse Tiele-Scriptieprijs 2014 uitgereikt door juryvoorzitter Erik Geleijns. De jury ontving dit jaar maar liefst 21 scripties. De winnende inzending was *Mrs. Humphry Ward is sedert jaren geen onbekende. The translation and publication of Mary Augusta Ward's novels in the Nether-*

lands, 1888–1924. Uit het juryrapport: '[het is een] omvangrijk, origineel onderzoek waarbij een paar leden van een nog niet vaak belichte groep in de boekgeschiedenis, namelijk de vertalers en vertaalsters, centraal staan,' en daarmee is het 'een waardevolle *stepping stone* in de ontwikkelingen in de boekwetenschap.' Winnares Marit Scholten gaf een enthousiaste toelichting bij haar interessante onderzoek.

Na de prijsuitreiking lichtte ook Colette Pelt, die voor haar scriptie *Een brug tussen tactiele boeken en geïllustreerde jeugdliteratuur* een eervolle vermelding kreeg, haar werk toe.

De rest van de middag stond in het teken van het 40-jarig bestaan van onze stichting. Allereerst sprak Roosje Keijser in algemene bewoordingen over onze stichting, waarbij de nadruk lag op behoud van kennis. Over welke kennis gaat het eigenlijk als men zegt: 'de kennis moet worden behouden, alles dreigt verloren te gaan'. En hoe zetten wij ons als stichting daarvoor in? Een van de conclusies was in elk geval dat het drukken op het moment vol in de belangstelling staat. De website speelt daarbij een prominente rol, maar ook dat wij meeliften in een algemeen maatschappelijke trend van het 'ambachtelijke'.

Daarna nam Kees Thomassen het woord over drukprojecten die gedurende het 40-jarig bestaan van de stichting zijn uitgevoerd. Begeleid door een stroom aan fotobeelden kwamen de prachtigste verhalen voorbij. Kees had de projecten in een aantal categorieën ingedeeld, en nam die een voor een door. Daarmee werd aan de zaal duidelijk dat er nog door veel mensen met veel liefde in grote verscheidenheid wordt gedrukt. Ten slotte vertelden Martin Veltman en Corine Elemans van het GWA iets over de ontstaansgeschiedenis van het Grafisch Werkcentrum, en over de vele creatieve projecten die er op dit moment worden uitgevoerd. Ze sloten af met een heerlijk inspirerend filmpje: www.stepawayfromthecomputer.nl. Een aanrader!

Tijdens de borrel konden de aanwezigen aan de slag met de persen. Op twee persen lag zetsel klaar, waarmee men een herinneringsaffiche van de dag in twee kleuren

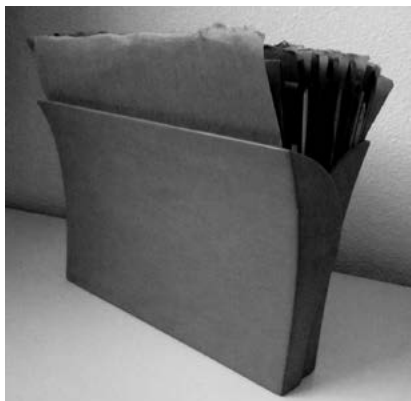
kon maken. Een van de persen was zelfs naar buiten verplaatst. Door het heerlijke weer was het daar goed toeven. En dat kwam de reeds super ontspannen sfeer nog meer ten goede.

Roosje Keijser

Drukprojecten tentoongesteld

Drukprojecten vormen een van de aardigste aspecten van het drukken in de marge; er is een aanleiding, er worden deelnemers geworven, ieder maakt er iets moois van, en dan is er dat leuke feestje waarop iedereen zit te smullen van het resultaat. Waar dat toe leidt als je een tijdje meeloopt is op de foto te zien.

Van 1981 tot op heden zijn er maar liefst 79 projecten geweest. Daarvan waren er 39 bestemd voor personen (verjaardagen/jubileum e.d.) waaraan gemiddeld 23 personen meededen en de oplage 40 exemplaren bedroeg. Verder waren er 23 projecten die gewijd waren aan een gebeurtenis of een specifiek thema. Hieraan deden gemiddeld 33 drukkers mee en de oplagen schommelden rond de 86. Tenslotte waren er nog 14 projecten die 'zomaar' werden uitgevoerd door een min of meer vast groepje drukkers, zoals bijvoorbeeld Corps 8 en de Hanzepersen.

In Museum Meermanno zijn thans 32 van die projecten te bewonderen, waaronder spectaculaire zoals de *Grote Nederlandse Letterproef* en het *Horn Book*, maar ook *Groei en bloei*: de vaas 'tulpen' die Cor Aerssens voor Marlies Louwes maakte.

Mocht u tussen nu en 30 augustus in Den Haag zijn, verzuim dan niet het museum in te lopen en naar de kelder af te dalen. Het is de moeite meer dan waard!

Ook de Zeeuwse Bibliotheek heeft ter gelegenheid van het 40-jarig bestaan van onze club een aantrekkelijke tentoonstelling van drukprojecten ingericht. Daarnaast is er ook ruim aandacht voor onze stichting zelf. De boodschap is dezelfde als bij de expositie in Meermanno:

bent u in Middelburg (of in de buurt), ga dan vooral even langs de bibliotheek. U kunt er tot en met 13 juni terecht.

5

Later in het jaar komt er nog aandacht voor al die prachtige projecten in de UB Groningen, de Bijzondere Collecties van de universiteit van Amsterdam en in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. We houden u op de hoogte!

Kees Thomassen

Bij het omslag

Ontstaan in grote nood

Er was eens een staatssecretaris die boven zijn bed heavy metal posters had hangen, of zo. Maar waar we hinder van hadden en hebben was zijn afkeer van gesubsidieerde kunst & cultuur. In dit Werkmanjaar 2015 is het daardoor niet mogelijk de opera *Ontstaan in grote nood*, over Hendrik Nicolaas Werkman, opnieuw uit te voeren. De première van deze bijzon-

dere opera van Jo Willems en Gerard Ammerlaan vond plaats in 1995. Wat bleef zijn goede herinneringen, een tekstboekje, gegevens op internet en een pak papier.

Een vol pak ongebruikte affiches die de première op 29 juni 1995 aankondigden. Mooi! De achterkant, lelieblank, is prima te bedrukken. Maar we bedachten ander hergebruik. De kleurrijke voorkant, ontwerp van Koos Staal & Geja Duker bNO, Haren, liet zich goed gebruiken om nieuwsbrief 153 in te hullen. Peter Gerrits en Hans Horn zeefdrukten in het Grafisch Centrum Groningen naam en nummer er op en het affiche werd in tweeën gesneden. (Oef, dat wordt een gedoe. Verzamelaars van Van Alles & Nog Wat willen natuurlijk een dubbele set van deze Nieuwsbrief.)

Bijgaande foto laat het hele affiche zien, dat mag er zijn. Helemaal omdat dat affiche door grafisch ontwerper Peter de Kan is aangevuld met twee sets van elk drie grote affiches die het werk van de componist van de opera en de vrije geest van Werkman becommentariëren. Een enkele particulier bezit zo'n serie, het Groninger Museum werd onlangs met een set verblijd. Toch wel weer een bijzonder omslag van deze Nieuwsbrief.

Grafisch Centrum Groningen / Typografentafel

Zie de drukkersrollen rollen

Een drukproject als eerbetoon aan Werkman

Hendrik Nicolaas Werkman schreef op 16 februari 1944 aan zijn vriend en opdrachtgever August Henkels:

Ik kreeg een schrijven van eenige grafische kunstenaars in Amsterdam met verzoek om inlichtingen waar lectuur over mijn werk en afbeeldingen te krijgen was.

Zoover is het nog niet en nu denk ik aan later of daarvan ooit iets zal terechtkomen.

We kunnen anno nu constateren dát er iets van terecht kwam. Willem Sandberg organiseerde direct na de Tweede Wereldoorlog in het Stedelijk Museum een tentoonstelling als hommage aan Werkman. Daarna volgden vele publicaties en tentoonstellingen in binnen en buitenland. Ook nu, in 2015, 70 jaar na het noodlottige levenseinde op 10 april 1945 van Werkman kunnen we weer uitgebreid genieten van al dat mooie en bijzondere werk dat hij naliet. Recentelijk verschenen na een uitgebreide oeuvre

catalogus, de bijzonder toegankelijke biografie *Werkman Leven & Werk* en van striptekenaar Barbera Stok *de omslag*. Hoogtepunt dit jaar is de prachtig ingerichte overzichtstentoonstelling in het Groninger Museum (vijf sterren in de Volkskrant).

Het zindert in Groningen Stad & Ommeland: diverse lezingen, tal van kleine tentoonstellingen, muziekkuitvoeringen en theatervoorstelling.

De in 1995 gecomponeerde en toen uitgevoerde opera over Werkman *Ontstaan in Grote Nood* wordt niet hernomen, wordt onthouden aan een nieuwe generatie. De plannen waren er wel, maar we herinneren ons allemaal welke overheidsmaatregelen van financiële aard het kunst- en cultuurklimaat in NL hebben aangetast.

Wat wel doorging dat is het project waaraan drukkers in de marge uit heel Nederland en daarbuiten, hebben meegewerkt. Maar ja, dat project financierden de deelnemers dan ook zelf.

Het project dat startte op koppermaandag 2014 onder de naam *zie de drukkersrollen rollen* door de Typografentafel in samenwerking met het Grafisch Centrum Groningen. Het project kreeg op 9 mei in het Groninger Museum zijn beslag met de presentatie van het boek *Werkman – Teksten*.

Veel kunstliefhebbers houden van het bijzondere werk van Werkman. Hebben drukkers in de marge iets met zijn werk? Werkman schreef in zijn brief van 21 april 1941 aan Henkels:

(...) al dat onberispelijk gedrukte drukwerk dat in al zijn aestetiseerende pretenties aan karakter inboet.

Prima letter, prima inkt en prima papier in de handen van eerste klas vaklui op de allerbeste persen is toch ook niet je ware. Wij hebben een heel andere basis.

Drukkers in de marge hebben ook een andere basis. Je kunt ze waarschijnlijk in verschillende groepen indelen, maar belangrijke elementen bij de deelnemende drukkers zijn:

- het plezier hebben in het werken met vaak loden en biljet letters.
- het plezier hebben om teksten op een eigen manier vorm te geven en te drukken, de fantasie de vrije loop te laten.

Bij veel drukkers in de marge speelt op de een of andere manier het werk van Werkman een rol. Sommigen zijn door hem geïnspireerd, treden in zijn voetsporen: ze spelen met letters, gebruiken typografisch materiaal ook oneigenlijk, bouwen met letters voorstellingen of drukken met alles wat los en vast zit.

Frans de Jong, in 2010 overleden, is een mooi voorbeeld. Als hommage aan Werkmans *The Next Call* kun je waarschijnlijk zijn reeks mappen *de laatste schreeuw* opvatten. Geïnspireerd op de Blauwe Schuit-uitgaven is de Blauwe Scheen, de naam van een instituut, mogen we wel zeggen, dat met drukkers in de marge spraakmakende projecten organiseerde, bijvoorbeeld in 1998 de *Grote Nederlandse Letterproef* (wat lang geleden alweer...). Doortje de Vries drukte voor het jaar 2000 haar versie van de Turkenkalender. Er is dus een waarneembare band met Werkman.

Daarom is het dan ook haast vanzelfsprekend dat begin 2014 zich zo snel vijftig drukkers aanmeldden om mee te werken aan een eerbetoon, een hommage aan Hendrik Nicolaas Werkman.

De opdracht was duidelijk: elke deelnemer moest een dubbelgevouwen vel papier, dus vier pagina's inleveren met een tekst of tekstdeel of brieffragment van de hand van Werkman. Zelf uitkiezen, zelf vormgeven. Vrijheid blijheid.

Natuurlijk zou dat kunnen leiden tot doubletten, dat is ook hier en daar gebeurd. Maar het is een plezier de verschillen te zien. Veelzeggend is het, dat voordat er ook maar één bijdrage in ontwerp gereed was, laat staan gedrukt, de voor de verkoop beschikbare exemplaren al ruimschoots verkocht waren. Met een wachtlijst tot gevolg, een wachtlijst die een wachtlijst zal blijven.

Wat we hoopten is ook gebeurd: hier en daar namen drukkers de vrijheid om zelf aanvullende teksten te leveren, te associëren of commentaar te leveren. Een voorbeeld: een drukker nam o.m. de volgende tekst van Werkman op, uit zijn brief uit september 1942 aan Paul Guermontprez:

(...) Papier is toch iets dat eigenlijk nooit genoeg gewaardeerd is omdat de lui er als 't ware mee doodgegooid werden in de goeie tijd. Het is er altijd

in overvloed en in overvloed van soorten. Veel te veel soorten, veel te veel maten en dikten en kwaliteiten.

Er is papier zoo mooi, dat je het alleen maar zou willen aaien en het verder ongerept laten. Vroeger was dat alles veel eenvoudiger en degelijker (...) want waar is het echte fijne handpapier, waar het onverwoestbare cardoes (...)

Nu de reactie van de drukker in haar bijdrage, gericht aan Werkman:

Als ik mijn hand kon steken door een scheur in de tijd, dan gaf ik u twee stalen handpapier anno nu: zachte witte bamboe om te aaien en grauwe hennep met jute, taai als cardoes.

Met vijftig drukkers, kwam een rijk boek tot stand met teksten, met beelden en met vrije typografie.

Bij de presentatie waren bijna alle drukkers aanwezig. Ze verzamelden zich in het Grafisch Centrum Groningen en wandelden gezamenlijk naar het Groninger Museum. Een opvallende processie. De Oosterwegbrug ging speciaal open, zodat Werkmans klankdicht *Gestadige beweging* leesbaar was, met als begin:

*printa printo
cito typo*

(Grafisch vormgever Peter de Kan bracht die tekst aan.)

Werkmans gedicht komt drie keer voor in het boek, maar steeds anders vormgegeven. Na de brug passeerden we Armando's bronzen boom, monument voor Werkman.

Tijdens de presentatie werden de deelnemers bedankt voor hun typografische inspanningen, hun zorg, liefde en durf. Alle inspanningen hebben geleid tot een waar eerbetoon aan Hendrik Nicolaas Werkman.

Mariëtta Jansen, conservator De Ploeg en 20e eeuwse kunst, nam het eerste exemplaar van het boek *Werkman – Teksten* voor het Groninger Museum in ontvangst. Het Groninger Museum verdient dank voor de

royale ontvangst in het museum. Na het glas kon iedereen de tentoonstelling bezoeken. De inleiding tot de tentoonstelling door gastconservator Jikke van der Spek rondde het officiële gedeelte af.

Medeauteur van het boek *Werkman – Leven & Werk*, maar ook drukkend deelnemer aan het project, Anneke de Vries, schreef in de inleiding bij het gepresenteerde boek:

Waar geëxperimenteerd wordt, moet de conventie wijken, dat wist de meester als geen ander. Op 28 november 1941 schreef hij immers aan August Henkels over zijn beroemde, pas gedrukte Turkenkalender:

'Ik hoop intusschen dat typografen-vaklui de kalender niet onder oogen krijgen, anders ben ik mijn leven niet meer veilig wegens al de zonden die ik tegen de regelen der zet- en drukkunst heb begaan.'

Met zijn krachtige, expressieve en inventieve ontwerpen heeft Werkman postuum ongetwijfeld een voornaam aandeel gehad in het levend houden van de interesse voor boekdruk in tijden van offset en laserprinters; maar minstens zo belangrijk is dat hij ons drukkers heeft aangemoedigd allemaal een beetje zondaars te zijn.

(Deze tekst is een bewerking van de toespraak bij de presentatie van het boek.)

Elze ter Harkel

Oplaat: zeventig exemplaren

Het projectboek als eerbetoon aan Hendrik Nicolaas Werkman (1882–1945) *Werkman – Teksten* is verschenen in een oplaat van zeventig exemplaren. Slechts twintig exemplaren waren bestemd voor de verkoop. In de Koninklijke Bibliotheek zal binnenkort een exemplaar in te zien zijn, of voor de gelukkigen: bij een bevriende deelnemer aan het project.

Tot eind juni zijn losse bladen uit het boek tentoongesteld bij boekhandel Godert Walter, Oude Ebbingestraat 53, Groningen. Zo kunnen toch veel meer mensen een indruk krijgen wat drukkers in de marge in hun mars hebben.

Er zijn ook al enkele aanvragen voor vervolgtentoonstellingen. Misschien is een opstelling in de Pieterskerk een idee.

Edzo Landgerief

Letterpress goes digital

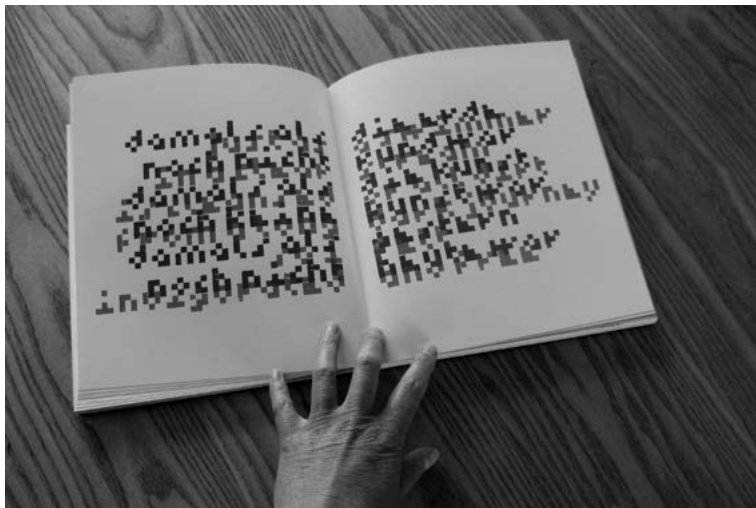
The smell of ink on your screen

The DF-Riga is a minimal 'bitmap' typeface which works extremely well in small sizes on your screen as well as on paper. But... if you want to express its deep beauty, use it in display sizes and the smell of ink is there. The typefaces (A Bit, Riga and Dudok) owe their existence to the excellent letterpress printing of Hanneke Briër at the Grafisch Centrum Groningen. Beyond the 'perfect' there is a lot to get. It is made, you can see that.

Ontwerper Ko Sliggers zoekt de inspiratie voor zijn letters vaak op bijzondere plekken. De namen van zijn letters Staple, Stromboli en Pigtail verraden wat dat betreft genoeg.

Wie oog heeft voor de visuele eigenschappen van onze eigen letterpress ontdekt in de fonts A-Bit, Riga en Dudok een heel andere bron.

Sliggers vroeg Hanneke Briër cicero-lijnen goed schraal af te drukken, wat zij op het Grafisch Centrum Groningen voor hem deed. Dat werd het boekje *Ko goes Wijdeveld*, waarvan de lijnen hun plek vonden in de drie fonts die goed te bekijken zijn op www.dutchfonts.com.

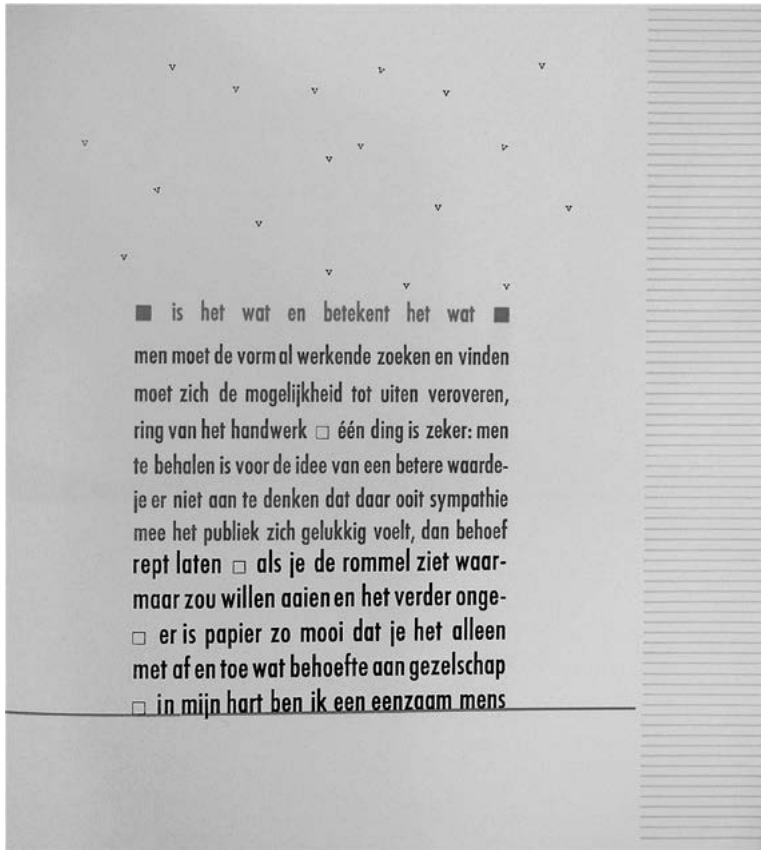
Onderwijl vond de Riga zijn weg terug naar het Grafisch Centrum als de gezeefdrukte prent *Art in Exile – Exile in Art* in het boek *Werkman – Teksten*.

Hans Horn

Werkman – teksten: van veldboekje naar bloemlezing?

De opzet van het drukkersproject dat heeft geleid tot het boek *Werkman – teksten* was simpel en doeltreffend: laat alle deelnemers vrij kiezen uit de teksten van Hendrik Nicolaas Werkman. Keus te over, want Werkman schreef van jongs af aan; op zijn rapport voor de derde klas van de Groningse Rijks-HBS prijkt een 10 voor Nederlands. Naast jeugdige opstellen zijn er ook enkele vroege brieven en columns van hem bewaard gebleven. De vruchten van zijn carrière als verslaggever bij diverse lokale kranten zijn helaas nog niet herontdekt. Daar ligt nog mooi onontgonnen terrein, want wie zou nou niet zijn beschrijving van de opening van de margarine-

fabriek in Zuidhorn willen lezen? Na de opening van de 'Electrische Boeken Handelsdrukkerij H.N. Werkman' in 1908 komt zijn schrijverschap tot stilstand; pas vanaf de jaren twintig ontwikkelt Werkman naast zijn (beeldend) kunstenaarschap ook zijn schrijftalent in manifesten en poëtische teksten; sterker nog, hij markeert het begin van dat kunstenaarschap in 1923 feitelijk eerder met tekst dan met beeld in het zogeheten *Roze pamflet*. Daarop volgen van 1923 tot eind 1926 de negen nummers van *The Next Call*, het tijdschrift dat hij grotendeels zelf van kopij voorziet. Uit dezelfde tijd dateren de notulen die hij opmaakt als secretaris van de Groninger Kunstkring De Ploeg, die door hun droogheid en kernachtigheid een onverwachte bron van leespret vormen. In de jaren dertig verschijnen van zijn hand klankgedichten in Ploeg-tijdschriften en blijft hij het Groningse artistieke milieu verrassen met proclamaties en pamfletten om

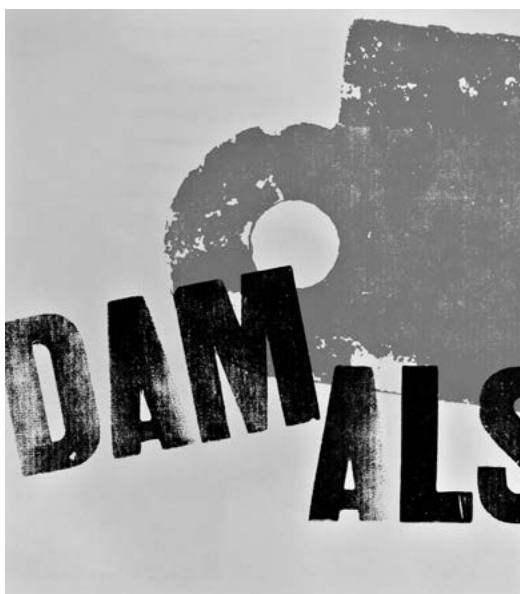
leven in de brouwerij te houden. Er zijn uit deze decennia ook brieven van zijn hand, maar hun aantal valt volstrekt in het niet bij de correspondentie uit de oorlogsjaren, die door een samenloop van omstandigheden (een groeiend netwerk van contacten buiten Groningen, de verhuizing naar elders van vrienden, zijn eigen tegenzin om te reizen) een rijk en omvangrijk deel van zijn nalatenschap zijn geworden.

De deelnemers aan het project kozen zowel teksten uit het prille begin van Werkmans kunstenaarschap – een enkeling zelfs een brief uit de jaren nul van de vorige eeuw – als brieven uit zijn laatste dagen, en alles daartussen. Ruwweg bleken drie thema's veel drukkers te boeien.

In de eerste plaats wordt in 2015 het zeventigste sterfjaar van Werkman herdacht. Door het hele boek heen zijn citaten te vinden die in de schaduw van zijn levenseind een bijzondere betekenis krijgen en vermoedelijk ook juist om die reden zijn gekozen. Dat werkt zelfs zodanig dat op zichzelf opgewekte mededelingen melancholiek stemmen: 'Ben je optimist of pessimist, het einde is nabij dat is zeker.' Deze zin, geschreven in augustus 1944, heeft natuurlijk betrekking op de aanstaande bevrijding, maar klinkt in de context van Werkmans overlijden buitengewoon wrang. Het is dan ook geen wonder dat de spanning tussen onschuldige uitspraken en kennis achteraf op veel drukkers indruk heeft gemaakt.

In het verlengde daarvan liggen uitspraken over de persoonlijke en zakelijke moeilijkheden die bij Werkman een soort cumulatief effect hadden en direct tot het kunstenaarschap leidden. Neem bijvoorbeeld uit *The Next Call* de regels 'streiten ist ziellos – nicht streiten ist ziellos' – een tekst die wij allemaal op enig moment wel op onszelf kunnen betrekken, net als andere gevleugelde woorden over hoe je als mens in het leven moet staan, en levensvragen als 'wie weet zijn weg?'

Voorals valt echter het grote aantal teksten op waarin Werkman zich laat gelden als onze collega: teksten over het drukken waarin de vakman aan het woord is, over papier, over zijn techniek, over het handwerk, 'zie de drukkersrollen

Asbern Proefpers – Mieke Mens

rollen'; én, daarmee overlappend, teksten over het kunstenaarschap en de onzekerheid daarover. Een aantal deelnemers heeft ooit de grote stap gezet naar het professioneel beeldend kunstenaarschap. Werkman is aan de vooravond van die stap gebleven; hij had de drukkerij nodig voor zijn broodwinning. De meeste deelnemers verkeren in hetzelfde gebied als Werkman, die begon als zondagskunstenaar en steeds bezig bleef met de vraag naar de plaats die kunst en creativiteit innemen in het leven. Zijn welbespraaktheid over dit onderwerp resoneert bij velen van ons; maar ook bij wie de stap naar het kunstenaarschap heeft gezet zal de twijfel toch periodiek wel toeslaan – in Werkmans woorden: 'is het wat en beteekent het wat?'

Dat wil overigens niet zeggen dat het boek nu een al zwaarmoedigheid en diepzinnigheid is; ook Werkmans lichtvoetige poëzie komt steeds terug. Een van de favorieten bleek een klankgedicht uit 1936, 'Gestadige beweging', dat sinds 1997 ook de onderkant van de Oosterbrug in Groningen siert in een ontwerp van Peter de Kan. Niettemin is de algehele tendens bij alle kleurigheid bespiegelend. De woorden die het vaakst opklinken uit de bladzijden van deze echoput komen uit een van de pro-

Namur, 3 juni 1905

Lieve Moeder en Tinus!

De menschen hier zijn heel geschikt in België, verbazend vroolijk en vlug. Ik beweeg mij al vrijer onder de menschen. Toen ik eerst Brussel instoomde had ik zoo'n benauwd gevoel over me, dat soms nog wel eens terugkomt. Wat het is weet ik niet, misschien - zeker - is 't een gevolg dat je zoo heel alleen in een vreemd land staat. Dat Brussel zoo druk was en zoo groot, had ik nooit geweten en nooit gedacht. Dat is een geweldige drukte eiken dag. Nu trof ik juist een Zondag, die nog drukker was. . . . ik heb er gelogeerd in 't Hotel du Phare, waarvan de portier Hollands verstond. Die heeft me toen zoo wat de mooiste gedeelten in de stad aangewezen, verder heb ik er wat op mijn eentje rond gedwaald. 'k Wil niet zeggen dat ik alles even plezierig en mooi vond. De boulevards zijn erg mooi. Daar heb je geen begrip van, vraag je naar 'n eindpunt dan is het „tout droit monsieur, tout droit“. Geweldig veel chic en automatieken, de een na de ander. Straatjongens heb ik er nog nergens gezien.

Saluut.

Uw liefh. Zoon en br. Hendrik.

zagedichten uit het laatste nummer van *The Next Call*: het melancholieke ‘damals’ – ‘damals, als die erde noch niet rond war’. Natuurlijk spraken ook andere, meer anti-conformistische teksten uit de vroege jaren van Werkmans kunstenaarschap aan – ‘een ril doorklieft het lijf dat vreest de vrijheid van de geest’. De meerderheid van de deelnemers putte echter uit de brieven uit de jaren veertig, waarbij ze niet alleen beeldende, losse fragmenten verwerkten, maar ook integrale brieven, van aanhef tot afsluiting.

De bundel is uitdrukkelijk geen bloemlezing: de deelnemers waren geheel vrij in hun keuze en gaven daarbij ook geregeld geen nadere verklaring, verantwoording of bronvermelding. De bewuste keuzevrijheid brengt ook met zich mee dat dezelfde of vergelijkbare teksten terugkomen in steeds een andere gedaante, waardoor bepaalde regels en ideeën zijn gaan ‘rondzingen’. Dat komt ongetwijfeld doordat bepaalde teksten en thema’s zo sterk aanspreken, maar zal er deels ook mee samenhangen dat het met de toegankelijkheid onevenwichtig gesteld is. De geliefdheid van de brieven in dit verband heeft vermoedelijk dan ook niet alleen met hun stijl en inhoud te maken, maar ook met hun beschikbaarheid als bron. Veel deelnemers hebben niet alleen de Privé-Domein-bloemlezing bezorgd door Jan Martinet uit 1968 (herdrukt in 1995) op het nachtkastje liggen, maar verdiepten zich ook in de monumentale tweedelige brieveneditie die in 2008 verscheen onder redactie van Mieke van der Wal, Willem van Koppen en Frans Blom. Daarentegen zijn de teksten uit de jaren dertig, die minder gemakkelijk terug te vinden zijn, in deze bundel ondervertegenwoordigd, de populariteit van ‘Gestadige beweging’ niettegenstaande.

Bij al deze observaties rijst de vraag of het niet eens tijd zou worden voor een ‘echte’ bloemlezing, die de veelzijdigheid en kwaliteit van Werkmans schrijverschap – van journalist tot dichter, van notulist tot briefschrijver – laat zien. Een volledige editie van de literaire teksten, van het *Roze pamflet* uit 1923 tot 3 *Syllabijnen*, 2 *Vocaletten* uit 1944, is in ieder geval zeer gewenst – de transcripties achterin de biografie van Hans van Straten, *De drukker van het paradijs*, zijn voor verbetering vatbaar, zo is gebleken. Deze teksten zouden idealiter moeten worden aangevuld met deels nog ongepubliceerd jeugdwerk en een keuze uit bekende en onbekende brieven. Zo’n uitgave, waarin Werkmans teksten bovendien in een historische en literaire context worden geplaatst, lijkt mij een uitstekend project voor het volgende Werkmanjaar – 2020.

Het Grafisch Centrum Groningen

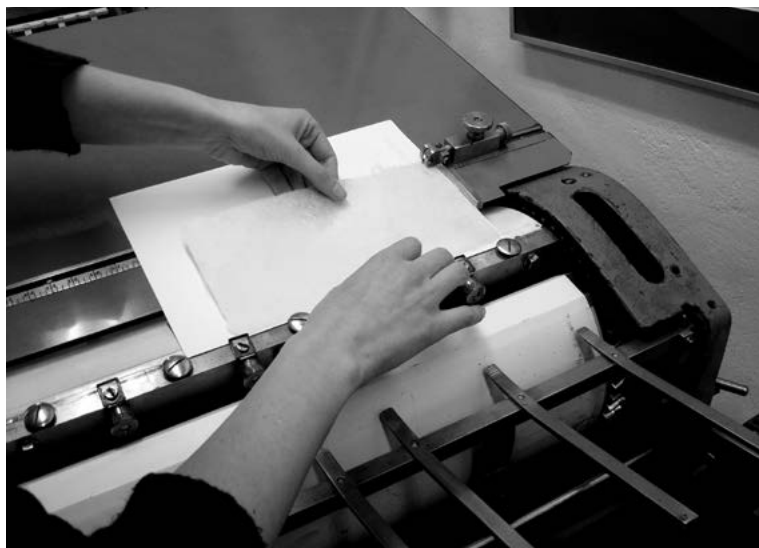

Werkplaats voor etsen, typografie,
lithografie, houtdruk en zeefdruk

In 2012 bestond het Grafisch Centrum Groningen 50 jaar. Aan het begin van de jaren '60 besloot een aantal leden van De Ploeg, aangevoerd door Johann Faber en Jan van der Baan, tot de oprichting van een eigen grafische werkplaats. Daarmee combineerden zij hun liefde voor de grafiek met de wens om gezamenlijk te werken.

Het gemeenschappelijke atelier begon klein, met een Alauzet lithopers, maar al snel ging het Grafisch Centrum onderdak bieden aan alle soorten persen die de maker van grafiek zich maar wensen kan. De banden met De Ploeg werden eind 1970 voorzichtig doorgesneden. Door de hoeveelheid organisatie die het Grafisch Centrum met zich meebracht, bleek het beter er een zelfstandige stichting van te maken. Naast de Ploegers, die trouwe gebruikers bleven, vond een jongere generatie kunstenaars haar weg naar het Grafisch Centrum.

De doelstellingen werden in de loop van de jaren verbreed: naast de mogelijkheid vrij te werken ontstond al snel de behoefte kennis over te dragen. Daarmee werd de kiem gelegd voor het bloeiende cursusaanbod dat het Grafisch Centrum nog steeds kenmerkt...

Overzicht cursussen en workshops Grafisch Centrum Groningen najaar 2015

19

Lithografie Docent Onno Broeksma, 16 lessen van 3 uur, € 305
Aanvang dinsdag 1 sept. 19.15 uur

Zeefdrukken Docent Aldrik Salverda, 12 lessen van 3 uur, € 255
Aanvang maandag 14 sept. 16.00 uur en 19.00 uur

Cursus prenten maken in hoogdruk Docent Maarten de Jong, 6 lessen van
2,5 uur, € 95
Aanvang dinsdag 15 sept 9.30 uur

Houtdrukken Docent Antje Veldstra, 12 lessen van 3 uur, € 230
Aanvang woensdag 16 sept.15.30 uur en 19.00 uur

Typografie Docent Feike Boorsma en Marlies Louwes, 12 lessen van 3 uur,
€ 230
Aanvang woensdag 16 sept 19.00 uur

Etsen Docent Lieke Vreede, 12 lessen van 3 uur, € 230
Aanvang donderdag 17 sept. 15.30 uur en 19.00 uur

Grafische technieken Docent Onno Broeksma, 10 lessen van 3 uur, € 190
Aanvang vrijdag 18 sept. 19.00 uur

Workshop etsen Docent Lieke Vreede, workshop van 6 uur, € 95
Aanvang zaterdag 7 november 2015 10.00 uur

Workshop houtdrukken Docent Antje Veldstra, workshop van 6 uur, € 95
Aanvang zaterdag 21 november 2015 10.00 uur

Alle cursussen grafische technieken worden gegeven door het Grafisch
Centrum Groningen, Warmoesstraat 41 in Groningen. Aanmelden kan
via het inschrijfformulier op www.grafischcentrumgroningen.nl en bij de
coördinator, Hans Horn, 0625178093.

Veertig jaar Drukwerk in de Marge: 1995–2005

In de vier nieuwsbrieven van dit jubileumjaar wordt teruggeblikt. De redactie heeft vier mensen gevraagd een persoonlijk verhaal te schrijven over een van de vier afgelopen decennia. In deze derde aflevering blikt Jan Keijser terug op de jaren 1995 tot 2005.

Liefde voor werken met je handen

Terugdenkend aan de periode 1995–2005 komen vooral de inspanningen naar boven die vele margedrukkers hebben verricht. Prachtig en vooral druktechnisch en inhoudelijk belangrijk drukwerk werd gemaakt.

Maar bewonderenswaardig zijn ook de bijdragen die verschenen onder de vleugels van de stichting.

Zo verscheen in 1995 bij de Koninklijke Bibliotheek de Bibliografie van marginale uitgaven 1981–1994, samengesteld door Marieke van Delft en Kees Thomassen. Meer dan 6000 titels zijn hierin opgenomen. Hieraan gekoppeld organiseerde Kees Thomassen in de K.B. een tentoonstelling van marginaal drukwerk. Veel ophef ontstond over de tentoongestelde roofdrukken van Reve, met het gevolg dat deze in de begeleidende catalogus afgeplakt moesten worden.

In *De Boekenwereld* van juni 1995 verscheen een uitgebreid interview met bestuursleden van de stichting. Daarin werd ook de bijgaande foto opgenomen van de deelnemers aan de margemarkt.

Tot 1997 werd de margemarkt georganiseerd in de Koningszaal van Artis. Omdat deze zaal een partycentrum werd zijn wij uitgeweken naar het nabijgelegen Vakbondsmuseum. Mooi, maar te klein. Dus werd eerst uitgebreid maar tevergeefs gezocht naar een geschikte locatie in Amsterdam. Toen is de idee ontstaan samen met de Nederlandse Handboebinders Liga (na fusie Stichting Handboekbinden) de beurs te gaan organiseren. Na veel speurwerk zijn we uitgekomen bij de Pieterskerk in Leiden. Dat is een gouden greep gebleken. De naam Margemarkt werd ingeruild voor Boekkunstbeurs en in de loop der jaren is de samenwerking met de boekbinders, calligrafen en papierkunstenaars succesvol gebleken.

Onder de bezielende leiding van Gerard Post van der Molen verrichtte de Werkgroep Techniek een veelheid aan activiteiten. Zo vond in 1997 en 1999 een inventarisatie plaats van bij marginale drukkers aanwezige persen, letter en andere drukkersbenodigdheden. Dit resulteerde in het verslag *Tot de laatste bout: Pleidooi voor behoud van typografisch cultureel erfgoed door margedrukkers* en *Tot de laatste bout: Vademecum voor en over margedrukkers*.

Presentatie van het Vademecum viel samen met de verschijning van *Lood en oud ijzer, 25 jaar Drukwerk in de Marge*. Dit jubileumboek bevat twee onderdelen; een fotogalerij van margedrukkers en een overzicht van de in hun bezit zijnde persen en letters.

Het 25-jarig bestaan werd verder gevierd met een tentoonstelling van marginaal drukwerk in de Koninklijke Akademie voor Beeldende Kunsten in Den Haag.

Een aantal malen organiseerde de Werkgroep Techniek zgn. rollenacties; het met korting laten gieten van rubberen rollen voor de drukpersen. Bijzonder actief waren ook de vakmensen Tjitse Mast en Chris Schults met het restaureren van met name drukpersen. In 2004 bleek dat zij al bezig waren met hun tweehonderdste restauratie! Vele drukkers zijn hen diep dankbaar.

Tenslotte verscheen najaar 2004 *De toekomst van ons grafisch verleden*, als boekwerk en tevens als Bulletin 25.

Naast de vier maal per jaar verschijnende nieuwsbrieven zijn de Bulletins vaak bijzonder leerzaam en lezenswaardig. Zo was het in de zomer van 1997 verschenen bulletin 23/24, getiteld *Hollandse Hoogte*, aangevuld met een indrukwekkende bijlage. Jan Tholenaar verzorgde kleurenreproducties uit zijn enorme verzameling letterproeven. Vreugde over het verschijnen van nieuwsbrief 100 in 2002 werd overschaduwed door het overlijden op 2 februari 2002 van onze erevoorzitter Huib van Krimpen. Wel heeft een aantal drukkers in de vorm van een bijdrage of een gelukwens aan de uitgave bijgedragen. Vanaf Nieuwsbrief 101 kreeg zij

een nieuw formaat en worden de omslagen gedrukt door aangeslotenen, vaak met verrassend resultaat.

Vele zgn. projecten zijn in de loop der jaren vervaardigd. Graag wil ik voor twee extra aandacht vragen. In 1998 verscheen *De Grote Nederlandse Letterproef*. Zestig prozafragmenten van Jacob Israël de Haan werden in zestig verschillende lettertypen gedrukt door aangeslotenen bij de stichting. Frans den Breejen vervaardigde hiervoor een prachtige cassette in de vorm van een loden letter. Op 23 mei 2003 vond in de Zeeuwse Bibliotheek in Middelburg de presentatie plaats van het Hornbook-project, resultaat van de Praktijk Werkgroep. De opbrengst kwam ten goede aan de Zeeuwse Biblio-

theek, als bijdrage aan de conservering van hun collectie margedrukwerk. Hierbij verscheen ook *De Opregte Hornbookse Courant*.

Een indrukwekkend aantal activiteiten. En dat alles zich afspelend binnen een kring van gelijkgestemden, met liefde voor werken met je handen en daar iets moois mee maken.

Jan Keijser

Drukken in molen 'Het Pink' herhaald

Het zal zo'n anderhalf jaar geleden zijn dat de voorzitter van de Stichting Lettergieten, Ronald Steur, me vertelde dat men weer een Heidelberg degelpers in molen 'Het Pink' wilde plaatsen, om er net als in de oorlogswinter mee te gaan drukken. En of ik daar misschien aan mee wilde werken. Direct heb ik de initiatiefnemers op de hoogte gebracht dat ik hier graag mijn medewerking aan zou verlenen. Het is, zo mailde men mij, nog in onderzoek en voorbereiding. In het najaar van 2014 ben ik benaderd door Erik Luik, die een en ander voor het Molenmuseum organiseert. In het eerste, oriënterende gesprek kwam naar voren dat er niet alleen op een HDA gedrukt moest gaan worden, maar dat er ook een basisscholenproject aan verbonden was. In het museum zou dan een tentoonstelling komen over 'Kind in de oorlog'. Die kinderen zouden ook wat moeten gaan drukken op een trapdegel. Direct heb ik gezegd: aan het

gebruik door kinderen aan een trapdegel doe ik niet mee. Veel te gevaarlijk! Ze hebben wel melktandjes, maar geen melkhandjes. Als alternatief heb ik toen een Adana-degeltje voorgesteld. Die moet met twee handjes bediend worden, dus die kunnen er dan niet tussen komen. Dit kon men goed begrijpen. Met behulp van vrijwilligers van het molencmuseum en de hulp van stagelopers van praktijkschool de Paam hebben we vele basisschoolkinderen een 'Molen ID' laten drukken. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat de eerste twee groepen een zetfout hebben gedrukt. *Herinering*. Wat techniek betreft, dit was allemaal gering van gewicht en omvang. Met behulp van het internet en wat relaties was het benodigde snel aangeschaft.

Voor ik verder ga, even een klein stukje geschiedenis. In het najaar van 1944 was er aan alles gebrek, ook aan brandstof om elektra op te wekken. Men kwam toen op het idee om in molen 'Het Pink' een generator door de molen aan te laten drijven. Al snel bleek dit niet haalbaar. Toen kwam men op het idee om er een drukpers in te plaatsen. Dit was na wat aanpassingen in de molen wel haalbaar. Zo goed zelfs, dat er al snel een tweede pers bijgeplaatst werd. Er is toen van alles gedrukt. Soms was men te laat met leveren. Dan werd de volgende tekst meegedrukt: 'Wegens gebrek aan wind vertraagd'. Er is alleen maar legaal drukwerk gemaakt. Ongeveer een maand na de bevrijding zijn de persen weer teruggeplaatst naar de drukkerij.

Het plaatsen van de HDA, vanaf nu schrijf ik over 'Heidi', vergde wat meer inspanning. In januari 2015 is er een afspraak gemaakt met de molenaarsploeg van Het Pink. Er zaten een heel stel zeer enthousiaste molenaars op me te wachten. Al snel zaten we op één lijn. Zoiets moet toch met z'n allen weer mogelijk zijn. Hoe het gaat en moet dat zien wel, we gaan ervoor. Kijk, van zo'n instelling houd ik. De molenaars hadden geen idee om wat voor pers het nu eigenlijk ging, dus ik heb ze meteen maar meegenomen naar Westzaan, naar de St. Lettergieten. Daar staat namelijk ook een HDA. Daar heb ik ze de werking van de pers laten zien. Vele vragen kwamen toen los, vooral over het aantal omwentelingen van het vliegwiel en een mooie druksnelheid. Dit hadden ze allemaal nodig om uit te rekenen wat voor 'verzet' ze in de molen moesten bouwen. Regelmatig kwamen we op zater-

dagen bij elkaar om over elkaars vorderingen te praten. Terwijl zij met de aanpassing van de molen bezig waren, heb ik vele bedrijven benaderd met het verzoek om materiaal beschikbaar te stellen voor dit unieke project. Op één na hebben ze allemaal positief gereageerd. Hulde en dank is dan ook zeker op zijn plaats.

Op een donderdagmiddag werd ik gebeld door Ronald Bakker: we komen zo direct met de pers naar de molen, kom je helpen? Ja, natuurlijk! Dus werkkleding en schoenen aan, thuis 'even' verteld dat ik niet weet hoe laat ik er weer ben – ach ze kent me zo langzamerhand wel – en naar de molen. Na twee uur hard werken stond Heidi op haar plekje. Na nog wat drinken en napraten zijn we allemaal moe maar voldaan van het werk vertrokken. Aangezien Heidi in opslag had gestaan, was een goede schoonmaak en onderhoudsbeurt wel nodig. Dus alles wat eraf kon eraf gehaald, schoongemaakt, gesmeerd en weer gemonteerd. Met de hand draaiende functioneerde alles naar tevredenheid. Om haar op de molen te laten draaien hebben we ook de motor, de aandrijfriem en de beschermkappen moeten verwijderen. De volgende stap was het opmeten van de afstand tussen de aandrijfwielen, nu kon dus de definitieve riem gemaakt worden.

Er was geen leren riem beschikbaar, maar wel een van een soort canvas, maar die was te breed. In de molen staat ook een lintzaag, die kon dus mooi de brede riem doorzagen. Met behulp van wat geleiders is er een mooie en vooral bruikbare riem gemaakt. Na het (moeilijke) aanbrengen van de riem, bleek dat Heidi toch nog een duwtje in de goede richting nodig had. Nu kon de molen aan het draaien gebracht worden. Met windkracht 4 zou er een mooie snelheid voor het vliegwiel van Heidi zijn. De riem had de neiging om van het vliegwiel van Heidi af te lopen. Na haar aan de uitlegkant iets omhooggebracht te hebben, bleef de riem mooi om beide vliegwielen lopen.

Nu konden we heel voorzichtig gaan kijken of Heidi ook goed in beweging gezet kon worden. Na enkele voorzichtige kleine stukjes heb ik haar gewoon aangezet, met voor de zekerheid de handen bij de afslag. Ze draaide alsof ze op haar motor draaide!

Alle aanwezigen waren toch wel erg blij. Maar na enige tijd begon de leren riem die vanaf het wentelwiel naar het kleine, extra aangebrachte wiel liep, op dit laatste wiel te slippen. Wat nu? Er zijn diverse dingen overwogen en uitgetest. Na het aanbrengen van een laag canvas op het kleine wiel en het gebruik van een aantal spuitbussen ‘Belt-Grip’ functioneerde alles naar volle tevredenheid. Eindelijk konden we papier gaan doorvoeren, ook dat lukte gewoon goed. Maar als er weinig wind was, en de molen en Heidi dus geen toeren konden maken, was er ook te weinig vacuüm om het papier op te zuigen. Dit was gelukkig maar zelden het geval. Een enkele keer was er zelfs te veel wind. Met het verwijderen en of plaatsen van zeilen c.q. borden hebben de molenaars ervoor gezorgd dat er bijna altijd een mooie druksnelheid bereikt kon worden. Na een ochtend van alles uitgetest te hebben, waren we klaar om bezoek te gaan ontvangen. We hebben van half april tot 9 mei voor het publiek op de zaterdagen staan drukken.

Op de eerste zaterdag stond er een man bij me te kijken, die me vertelde dat hij ook vrijwillig molenaar is, op een molen in NH. We stonden nog even te praten en hij plaatste een opmerking die mij wel heel erg bekend voorkwam. Ik keek hem aan en hij schoot in de lach terwijl hij zei: ja, en ik ben ook drukker, op o.a. een HDA. Na een gezellig gesprek hebben we afgesproken dat hij ook een keer in de molen op Heidi zou gaan drukken. Ook een van de andere bezoekers gaf aan dat hij uit een grafische familie stamt, en goed bekend is met de HDA. Ook hij heeft geholpen om Heidi drukkende te houden en het publiek voor te lichten. Ed en Rob, bedankt voor de hulp.

Twee bezoekers hebben op mij toch wel een bijzondere indruk

gemaakt. Er kwam een keer een man bij me staan, zeer duidelijk aangevend dat hij ook drukker was geweest, en dat de digitalisering, zoals hij zei 'het grafisch vak naar de klote had geholpen'. Hem heb ik alleen maar gevraagd of hij wel een mobieltje had. Ja natuurlijk! Een wat oudere lieve mevrouw stond naast me te huilen. Ze vertelde dat dit alles haar aan haar overleden man deed denken, die zijn hele werkzame leven op een HDA had gewerkt. Ze had nog nooit zo'n pers gezien, ze wilde ook enkele afdrucken kopen.

Wat hebben we zo allemaal gedrukt in die periode? A5 en A4 vellen van de papiermolen 'De Schoolmeester' met een afbeelding van molen 'Het Pink' speciaal voor deze gelegenheid getekend door Hinne Terpstra. Verder papieren tasjes en bierviltjes. Natuurlijk hebben we niet constant staan drukken, maar alleen als er bezoekers waren. Stel je voor: 5 uur per dag, 1500 vel per uur, dat zou wel erg veel geweest zijn.

Op zaterdag 2 mei had ik vrij. De reden was dat de molen mooi stond, omdat één van de molenaars in het huwelijk was getreden.

Tot slot, het was een zeer fijne maar ook vermoeiende periode die ik niet had willen missen. Op een HDA drukken in een molen op windkracht, dat maak je maar één keer in je leven mee.

Luuk de Jong

ps. Dit artikel is geschreven voor twee verschillende nieuwsbrieven, voor molen- en drukwerkkliefhebbers, dus heb ik met mijn tekst een beetje aan beide doelgroepen gedacht.

Pastei

Donderdag 13 augustus in de Grote Kerk te Alkmaar, 11-17 uur. Toegang gratis

ZENDRUK

Bezoekers aan de kerk worden uitgenodigd een monodruk te maken. Tevens de presentatie van een aantal recente uitgaven waaronder <Hebdo or not Hebdo>. Ook een keur aan zogenaamde misdrukken uit 30 jaar Pastei wordt die dag tentoongesteld.

(Voor de goede orde: misdrukken bestaan niet; het zijn ongewilde werkelijkheden.)

Workshop Papier en Kleur

Kleur speelt de hoofdrol tijdens deze tweedaagse cursus papiermaken. We scheppen, gieten, en kleuren papier om allerlei verschillende kleureffecten te bereiken. We besteden daarbij aandacht aan:

- het kleuren van pulp met pigmenten en verfstoffen
- het mengen van verschillende kleuren pulp
- schilderen met fijne pulp uit spuitflessen
- experimenteren met lagen papier in verschillende kleuren
- werken met sjablonen en stencils

Deze technieken kunnen los of gecombineerd gebruikt worden om levendige vellen papier te maken met daarin allerlei lijnen, vlakken en patronen. We werken we met hoogwaardige pulp van katoen, vlas, hennep en kozo.

Data en tijden: vrijdag 2 oktober 2015, 14.00-21.00 uur, zaterdag 3 oktober van 9.30-16.30 uur.

Plaats: Water Leaf Studio, De Bio-
toop, Kerklaan 30, Haren (Groningen)

Cursusprijs: € 199,- (inc. BTW). Bij deze prijs zijn inbegrepen: materiaalkosten, koffie en thee, een warme maaltijd op de vrijdagavond en lunch op de zaterdag. Suggesties voor eventuele overnachtingsmogelijkheden zijn verkrijgbaar bij de docent.

Docent: Pien Rotterdam, boekkunstenaar, papiermaker, docent, en margedrukker. Ze maakt kunstenaarsboeken in kleine oplagen waarin handgemaakt papier een belangrijke rol speelt, maakt al bijna 20 jaar papier en geeft sinds 2008 papierworkshops in en rond Groningen.

Opgave: door het aanmeldingsformulier te mailen naar pien@waterleafpaperandwords.com. Het formulier is te downloaden van www.waterleafpaperandwords.com/workshops/aanmeldingsformulier, maar je kunt ook een aanmeldingsformulier toegestuurd krijgen per mail.

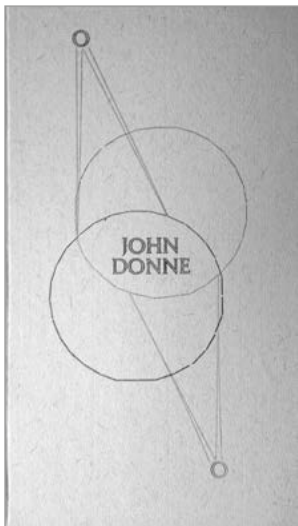
Nieuw verschenen

Bucheliuspers

‘Hoe poëtisch kan een gedicht zijn dat als metaforen gebruikt: de dood, een aardbeving, de astronomie en een passer?’ zo verzuchtte een Engelse literatuurdocent jaren geleden, toen hij John Donnes *A Valediction: Forbidding Mourning* ging behandelen. En het is nog een liefdesgedicht ook. Maar Donne (1572–1631) wist wel raad met attributen die op het eerste gezicht links en rechts uit het leven, de natuur, de wetenschap en de tech-

niek bij elkaar gesprokkeld waren, en wist er overtuigende, indringende en zelfs hartstochtelijke poëzie van te maken.

Donne wordt wel een moeilijk dichter genoemd. Mogelijk dat tijdgenoten moeite hadden met zijn weinig conventionele gedachtesprongen en metaforen, maar poëzielezers van nu zullen de originaliteit en levendigheid ervan juist waarderen. Wie zich in zijn werk verdiept treft heldere taal aan, eigenzinnig en concies. Die bondigheid maakt het vertalen wel lastig – want, dat had u al begrepen, de Bucheliuspers wilde een moderne vertaling van dit vers uitbrengen. De enige bekende Nederlandse vertaling was die van Donnes tijdgenoot Constantijn Huygens, die zijn Engelse collega persoonlijk kende en zeker verwantschap zal hebben gevoeld met zijn vernuftige taal. Hij nam de vrijheid Donnes compacte verzen

uit te rekken tot alexandrijnen en had dus aanzienlijk meer ruimte dan de beide hedendaagse vertalers Helene Reid en Arjaan van Nimwegen, die zich voegden naar de versbouw van het origineel: viervoetige jamben en uitsluitend staande rijmen. Het was een kwestie van veel passen en meten, soms weken wij af van Donnes voorgeschreven baan, om telkens met een boogje terug te keren naar waar Donne was begonnen. Gelijk een passer. *His firmness made our circle just*. Althans, dat hopen wij dan maar.

De cirkel en de passer, die zo sprekende beelden in dit vers, hadden ook hun typografische verlokkingen. De Bucheliuspers stelde zich tot doel het rechthoekig lood en koper tot een rondedans te dwingen, en met behulp van jampotdekseltjes en minuscule lijntjes (benevens plakband en propjes papier) ontstonden er pagina's waarop cirkels elkanders banen snijden – als *trepidation of the spheres* – omgeven door de drie teksten: Donnes origineel, Huygens klassieke omzetting en onze moderne poging, die, zodra het werkje is uitverkocht, vanzelfsprekend opgenomen zal worden in het overzicht van Donnes vertalingen in het Nederlands op de website van Frank Lekens, die ons met suggesties en kritiek terzijde heeft gestaan. Een oplage van dertig exemplaren leek ons genoeg.

John Donne: *Valediction vertaald / door Constantijn Huygens, Arjaan van Nimwegen en Helene Reid*, 2015. Gezet uit de Bembo romein en cursief en de Van Krimpen Initiaal. 30 exx., 20 pag., 25½ × 14½ cm, gedrukt in zwart en rood, gebonden, € 40
Bestellen: Oude Kamp 14, 3512 KH Utrecht, www.buchell.dds.nl

Studio 3005

Arno Schmidt — *Verhalen van Stürenburg*

Een reeks verhalen omtrent dezelfde personages in een vertaling van Jan H. Mysjkin.

Arno Schmidt was één van de belangrijkste naoorlogse auteurs in Duitsland. De combinatie van traditioneel vertellen en avant-gardistische schrijftechnieken bevestigt zijn unieke plaats in de literatuur van de tweede helft van de twintigste eeuw. [wiki]

Arno Schmidt, *Verhalen van Stürenburg*, 2015. Binnenwerk in offset, omslag in offset/boekdruk op geveergeerd papier. 14 × 21 cm, 48 pagina's, 300 exemplaren, € 14,50

Yanko González Gangas — een onruststoker / brr / s
Drie prozagedichten van – wat mij betreft – de ontdekking van de Poetry 2015. In een vertaling van Bodil Kok.

Yanko González (Santiago de Chile, 1971) is dichter, doctor in de Sociale en Culturele Antropologie, en sinds 2011 decaan van de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte van de Universidad Austral de Chile (Valdivia).

Yanko González Gangas, *een onruststoker / brr / s*, 2015
14,1 × 21 cm, 8 pagina's, 26 exemplaren, € 21,50
Studio 3005, Van 't Hoffstraat 27, 2665 JL Bleiswijk,
3005@bart.nl, www.studio3005.nl

In de Bonnefant

Shakespeare and Civilité

Sem Hartz, een van de grote Nederlandse typografen uit de twintigste eeuw, is terecht beroemd om zijn letterontwerpen en graveerkunst voor onder andere Joh. Enschedé en Zonen en om zijn Tuinwijkpers, waar hij voor zijn eigen genoegen boekjes in kleine oplagen drukte. Voor deze uitgaven gebruikte hij vaak materiaal uit de historische collectie van de firma Enschedé.

Anthony Baker begon in 1972 uitgaven te verzorgen voor zijn Gruffyground Press: kleine uitgaven met een of een meer gedichten van Engelstalige auteurs, gewoonlijk vergezeld van een houtgravure. Zijn belangstelling voor historische letterontwerpen leidde in 1973 tot een verzoek aan Sem Hartz om een kort gedicht van William Shakespeare, 'The Phoenix and Turtle', voor hem te drukken in de Civilité No 11 letter van Joh. Enschedé.

Hoewel Hartz instemde met het verzoek, volgde het ene uitstel na het andere, tot wanhoop van Anthony Baker, die (lange) brief na brief naar Hartz stuurde met suggesties, veranderingen en plannen – waarop Hartz meestal niet reageerde. In plaats daarvan bevatten de brieven van Hartz verwijzingen naar zijn onderduiktijd in de Tweede Wereldoorlog en zijn afkeer van alles Duits, informatie over de oorsprong van de Tuinwijkpers, zijn Emergo-letter en zijn samenwerking met Cees van Dijk, voor deze de Carlinapers begon.

Waarom het zo lang duurde voordat het miniatuurboekje gedrukt was, wordt niet duidelijk uit de correspondentie. Wel blijkt het dat Hartz het

zetwerk uitbesteedt aan een zetter van Enschedé die bekend was met de Civilité letter van Robert Granjon. Ook het innaaien van de boekjes wil Hartz niet uit handen geven aan Baker – hoewel het werk uiteindelijk voor veel geld door een binder van Enschedé gedaan wordt. Als de editie dan in 1978 bij de uitgever aankomt, stuurt deze, hevig teleurgesteld met het drukwerk, de hele oplage terug.

Shakespeare and Civilité is samengesteld door Hans van Eijk, met een inleiding en aantekeningen, naar materiaal uit het archief van Anthony Baker en documenten in de S. L. Hartz collectie van de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam.

De tekst is gegoten in Monotype Bembo door John Cornelisse van de Enkidu Pers in Philippine, en gedrukt op Magnani velata avorio door Hans van Eijk, In de Bonnefant te Banholt. De oplage van 66 exemplaren, gebonden in rood linnen, telt 98 pagina's en meet 25 × 16,5 cm. Elk exemplaar bevat een oorspronkelijk prospectus voor de Gruffyground uitgave van *The Phoenix and Turtle*, gedrukt door Sem Hartz op zijn Tuinwijkpers.

Shakespeare and Civilité is een gezamenlijke uitgave van de Enkidu Pers en In de Bonnefant.

Anthony Baker and Sem Hartz, *Shakespeare and Civilité*, 2015
25 × 16,5 cm, 98 pagina's, 66 exemplaren, € 75 plus verzendkosten

Mary Noonan – Father

Father bevat zes indrukwekkende gedichten van een jonge Ierse dichteres. Mary Noonans eerste poëziebundel *The Fado House* is in 2012 verschenen bij Dedalus Press (Dublin) en kreeg lovende recensies. Zij doceert Frans aan de universiteit van Cork (Ierland).

Eerder is in deze reeks werk verschenen van Tarek Eltayeb, Pura López Colomé, Tedi López Mills, Wilma Stockenström, Matthew Sweeney (2x), Bruno Weinhals en David Winwood.

Mary Noonan, *Father*, 2015. 23 × 15 cm, 12 pagina's, 75 exemplaren, € 20
 Beide uitgaven: In de Bonnefant, Pastoor Pendersstraat 21, 6262 PB Banholt, bonnefantpress@hetnet.nl

Colofon

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Roosje Keijser, roosje@drukwerkindemarge.org

Secretaris: Mart van Duijn, Kastanjestraat 60, 3552 SM Utrecht, mart@drukwerkindemarge.org

Penningmeester: Hans Dessens, hans@drukwerkindemarge.org

Overige bestuursleden: Alex Barbaix, Carolien ten Oever, Sander Pinkse

Nieuwe contribuanten/adreswijzigingen graag doorgeven aan de secretaris.

Nieuwsbrieven verschijnen vier maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkindemarge.org, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam.

De nieuwsbrief staat onder redactie van Alex Barbaix en Sander Pinkse.